

כלכלה ישראלית | יעקב בודנב

חירות הפרט כבסיס לאחריות יהודית

תפיסות עולם כלכליות נתונות למבחן בשני מישורים. המישור הראשון בשיח הכלכלי הוא המישור הכדאי – איזו תפיסת עולם תשתלם כלכלית ליותר אנשים בטווח הרחוק. המישור השני הוא המישור הערכי-אתי – מישור זה יתווה את סולם העדיפויות ויקנה לגורמים השונים חובות וזכויות. מישור זה לא יתייחס בהכרח ליעילות הכלכלית כקריטריון מוביל.

לאורך השנים גייסו הוגים רבים מכל קצוות הקשת הפוליטית את היהדות לגישתם הכלכלית. מפעם לפעם אפשר למצוא במוספים או בכתבי עת כותבים אשר מציגים את תפיסת היהדות בהקשר הכלכלי לטעמם.¹ במאמרי אנסה להראות, כיצד אני רואה את המציאות ואת רוח הדברים של התורה בעניין. שתי הגישות הכלכליות העיקריות הקיימות בעולם המודרני הן גישת הליברליזם הכלכלי והגישה הסוציאל-דמוקרטית.

בשביל להבהיר את שתי ההגדרות אביא אותן כפי שהן מופיעות באתר משרד החינוך:²

הגישה הליברלית

הגישה הליברלית נשענת על השקפת העולם המעמידה את הפרט וחירותו במרכז. מדגישה את ערך החירות בכל תחומי החיים, כולל חירות

¹ לדוגמה, מוסף 'שבת' של העיתון 'מקור ראשון' או כתב העת "לאמונת עתיד" בהוצאת מכון התורה והארץ. אציין את מאמרו של ד"ר יוסף יצחק ליפשיץ, "על תורת הכלכלה היהודית" שהתפרסם בכתב העת "תכלת", מכון שלם בקיץ ה'תשס"ד, שנעזרתי בו רבות.

² <http://edu.gov.il>

כלכלית. מניחה שחירותו של אדם צריכה להתממש בכל תחומי החיים, וחירות זו משמעה שהאדם אחראי לעצמו בכל דבר ועניין, כולל התחום הכלכלי. על פי גישה זו על המדינה לדאוג לשוויון פוליטי ושוויון בפני החוק (שוויון משפטי), האוסר אפליה מכל סוג שהוא (כולל בתחום הכלכלי-חברתי), אך עליה להימנע ככל האפשר מלהתערב בענייניו הכלכליים והחברתיים של הפרט.

הגישה הסוציאל-דמוקרטית

הגישה הסוציאל-דמוקרטית נשענת על השקפת עולם המניחה שלחברה יש אחריות כלפי כלל הפרטים המרכיבים אותה. מדגישה את ערך השוויון. גישה זו אינה מסתפקת בהבטחת השוויון הפורמאלי, השוויון הפוליטי והשוויון בפני החוק, שאוסר אפליה מכל סוג שהוא ומבטיח יחס שווה לכולם, אלא מבקשת שהמדינה תדאג בפועל למימושו של שוויון ההזדמנויות החברתי וכלכלי לכל, ובכך תיישם המדינה את ערך השוויון במובנו המהותי. הגישה דוגלת במימוש מלא של ערך החירות בתחום הפוליטי, אך מאמינה שעל המדינה להתערב בעניינים החברתיים-כלכליים כדי להביא את כלל הפרטים לשוויון הזדמנויות כלכלי-חברתי אמיתי. התערבות זו משמעה הגבלה מסוימת של חירותו הכלכלית של הפרט, אך היא נחוצה על מנת להשיג את המטרה של צמצום פערים חברתיים וכלכליים בחברה.

חשוב לציין שהמחלוקות הכלכליות אינן עומדות בפני עצמן, אלא הן השתלשלות של ההתנגשות בין שני ערכי היסוד בדמוקרטיה – שוויון וחירות. כמו כן, השאלה הכלכלית היא סוגיה אחת מיני רבות בדיון על התערבות המדינה בחיי הפרט. שאלות נוספות, כגון לגליזציה של סמים, גיוס חובה וכו', שנויות גם כן במחלוקת. לדעתי, השאלה הכלכלית היא הנרחבת ביותר והמשפיעה ביותר על חיינו, ועל כן בחרתי לעסוק דווקא בה.

זכות הקניין הפרטי

לפני שנעסוק בהתנהלות הכלכלית הרצויה ע"פ התורה, נברר קודם את המושג הבסיסי עליו מתנהלת הכלכלה, והוא "הקניין הפרטי". נבין קודם את חשיבות זכות הקניין הפרטי ולאחר מכן נראה כיצד התורה מתייחסת אליו. רק לאחר בירור זה, נוכל לבנות משנה כלכלית לאורה של תורה.

הפילוסופית היהודייה איין ראנד (1905-1982) מגדירה בבירור את חשיבותו של זכות הקניין הפרטי:

הזכות לחיים היא המקור של כל הזכויות – והזכות לקניין היא היישום היחיד שלהן. ללא זכויות קניין, זכויות אחרות אינן אפשריות כלל. מאחר

שהאדם צריך לקיים את חייו באמצעות עבודתו שלו, אדם שניטלת ממנו הזכות לתוצרי עבודתו נותר חסר אמצעים לקיים את חייו. אדם שתוצרי עבודתו נלקחים ממנו על-ידי אחרים, הוא עבד.

(איין ראנד, "זכויות אדם")

איין ראנד מסבירה שאדם ללא זכות קניין פרטי, זכות חיונית כל כך, אינו יכול להתקיים. הפילוסוף האנגלי ג'ון לוק (1632-1704) ב"מסכת השנייה על הממשל המדיני" מסיף על דבריה של איין ראנד על ידי משל:

הסועד את ליבו בבלוטים מתחת לאלון, או בתפוחים שקטף מן העצים בחורשה, בלי ספק הפך אותם לקניינו. איש לא יוכל להכחיש לו הוא. הריני שואל אפוא: אימתי התחילו להיות שלו? כשעיכל אותם? או כשאכל אותם? או כשהביאם הביתה? או כשאסף אותם? הרי ברור, שאם מעשה-הלקט הראשון לא עשה אותם לקניינו, לא הועילו גם שאר המעשים האמורים. העבודה היא קיבעה הברדל בינם לבין רשות הרבים, היא הוסיפה עליהם משהו יותר ממה שעשה בשעתו הטבע המוליד את הכל וכך הפכה אותם לזכותו הפרטית. כלום יאמר מי מכם שלא הייתה לאיש ההוא זכות לבלוטים או לתפוחים שהפך אותם לקניינו, מפני שלא קיבל הסכמה מן האנושות כולה לעשותם לשלו? וכי עשה מעשה שוד בקחתו לעצמו באורח זה ממה שניתן לכל במשותף? אילו היה צורך בהסכמה ממך זה היו מתים ברעב, על אף שפע הברכה שהשפיע עליהם האל"

(ג'ון לוק, "המסכת השנייה על הממשל המדיני")

בניגוד לדעות לעיל, הפילוסופים קרל מרקס (1818-1883) ופרידריך אנגלס (1820-1895) מתנגדים ל"זכות הקניין הפרטי". נראה את דבריהם ב"מניפסט הקומוניסטי":

הקניין-הפרטי הבורגני, המודרני, הוא הביטוי האחרון והמושלם ביותר לייצור וניכוס של מוצרים, המושתתים על ניגודי-מעמדות, על ניצולם של אלא בידי אלה – במובן זה יכולים הקומוניסטים לסכם את תורתם במאמר האחד: **ביטול הקניין הפרטי.**

(קרל מרקס ופרידריך אנגלס, "המניפסט הקומוניסטי")

לדעתי, הערכים הקומוניסטים הבאים לידי ביטוי בפסקה לעיל, והאופן בו הם באו לידי ביטוי כברית המועצות במאה העשרים, אינם יכולים לבטל את זכות הקניין הפרטי מבחינה טכנית. שהרי גם אם נגדיר את החברה, ולא את תוצרי עבודת האדם הפרטי, כמקור לחלוקת המשאבים הבסיסית, בסופו של דבר אם הקניין שניתן לאדם ע"י החברה יכול להיגנב או להילקח בכל רגע ולא יהיה בכירור שלו בצורה ממשית- יהיה לו מאוד קשה להתקיים. לאחר שהבנו את חשיבותה של זכות הקניין ברובד הבסיסי, נבחן את יחס התורה לזכות זו.

הרמב"ם במשנה תורה מגדיר מה על האדם לעשות כדי להפוך חפץ המוגדר כהפקר לשלו.

ההפקר - כל המחזיק בו זכה, וכן המדברות והנהרות והנחלים כל שבהן הפקר וכל הקודם בהן זכה, כגון העשבים והעצים והפירות של אילנות של יער וכיוצא בהן.

(משנה תורה, הלכות זכיה ומתנה, פרק א הלכה א)

השו"ע מחדד עוד יותר את עניין הפעולה המעשית שאדם צריך לעשות בכדי לקנות הפקר:

דבר המופקר שבא אחד ושמרו והיה מביט בו שלא יטלנו אדם, לא זכה עד שיגביהנו אם הוא מטלטל, או יחזיק בקרקע כדרך שקונים הלקוחות. (חושן משפט, הלכות הפקר ונכסי הגר, סימן רעג סעיף יא)

המערכת ההלכתית יוצאת מנקודת הנחה, שקיים מושג "הרכוש הפרטי". אילו לא היה רכוש פרטי, הלכות קניה ומכירה וכמובן גם הלכות גניבה וגזלה לא היו רלוונטיות. ישנן אפילו מצוות שהאדם חייב להשתמש דווקא ברכושו שלו כדי לקיימן ולצאת ידי חובת המצווה.³

ההלכה מקדישה הלכות רבות הנוגעות לפרטי הקניין עצמו, אך אינה מציבה רף מסוים המגביל את צבירת אותו הרכוש (בניגוד מוחלט לדעת הקומוניזם).⁴ סיבה זו טמונה לדעתי ביעוד האדם על האדמה כפי שאסביר מיד.

" וַיְבָרֶךְ אֹתָם אֱלֹהִים וַיֹּאמֶר לָהֶם אֱלֹהִים פְּרוּ ורְבוּ וּמְלאוּ אֶת הָאָרֶץ וְכַבְּשׁוּהָ"⁵

הגרי"ד סולוביצ'יק במסה הנפלאה שלו על "איש האמונה הבודד", מתאר את "צלם אלו-הים" שבאדם. לפי הרב סולוביצ'יק, צלם האלוהים שנמצא באדם מופיע בכישרון היצרני שלו: "האדם הראשון שנברא בצלם אלוהים נתברך בתנופה רבתי לפעילות יוצרת ובכוחות כבירים לשם הגשמת מגמה זו".⁶ אלוהים, לא רק שלא מגביל את האדם שיצר, אלא הוא מורה לו לקום, לפרוץ ולהתפתח. העולם המודרני שאנו רואים היום, עם העושר הטכנולוגי שהוא מציג, מהווה

³ לדוגמה: נטילת לולב ביום הראשון של חג הסוכות.

⁴ אנו נראה בהמשך שגם מצוות צדקה אינה חובה ממונית של האדם.

⁵ בראשית פרק א, פסוק כח.

⁶ הרב יוסף דוב סולוביצ'יק, **איש האמונה**, הוצאת מוסד הרב קוק, עמוד 14.

לדעתי ביטוי נהדר למטרה הראשונית שאלוהים ציווה את האדם: נתינת ביטוי ל"צלם האלוהים" שלו בעזרת היצירה.

הרב סולוביצ'יק לא היה הראשון שעמד על הכוח שיש לאדם מעצם היותו "צלם אלוהים". כבר בתקופת חז"ל ניתן לראות את העוצמה שהקב"ה מייחס לאדם⁷:
כך אמר הקדוש ברוך הוא לצדיקים, הרי אתם כיוצא בי... מה אני בורא עולמות ומחיה מתים, אף אתם כן.
(מדרש תהלים (בובר), מזמור קטז, פסוק ח)

בעלות שאינה ניתנת לערעור מגורם חיצוני הינה הכרחית בשביל שהאדם יוכל להתפתח וליצור. האדם לא יכול להתפתח ולהוציא מהכוח אל הפועל את "צלם האלוהים" שבו אם אין לו הבלעדיות על קנייניו. בנוסף, כדי לתמרץ את האדם להמשיך לפעול, עליו לדעת, שבעקבות המאמץ שנעשה על ידו, הוא יקבל את שכרו המגיע לו וכן את פירות מעשיו. זה מתחיל בדברים בסיסיים כמו לקיטת בלוטים מתחת לאלון, כפי שראינו במשל של לוק, ומגיע עד לעסקים המגלגלים מיליוני שקלים. ברגע שלאדם לא יהיה ביטחון במנגנון היצרני, המערכת האנושית כולה תיפגע. תארו לכם עולם בו עליכם להקדיש את כל זמנכם למלחמה על כלים או משאבים כדי לפתח את עצמכם. האדם יהיה עסוק בהשרדותו ולא בהתפתחותו. תוצאה של עולם כזה היא אנושות ענייה שחוטאת ליעוד האלוהי. התורה, הַעֲרָה לַסִּכְנָה זו, עושה את מרב המאמצים לשמור את קנייני האדם ברשותו, היא יוצרת רשת ביטחון חוקתית סביבו, המתחילה בצווי הבסיסי של "לֹא תִגְנֹבוּ"⁸ ו"לֹא תַעֲשֶׂק אֶת־רֵעֶךָ וְלֹא תִגְזֹל"⁹, דרך הציווי התודעתי בעשרת הדיברות "לֹא תִקְמֹד בְּיַת רֵעֶךָ"¹⁰ ועד מערכת הענישה "אִם־יִמָּצָא הַגֵּנֵב יִשְׁלֹם שְׁנָיִם"¹¹. בדור המבול, נאלץ הקב"ה לאתחל את האנושות כאשר הגיעה זו למצב של פגיעה חמורה במערכת היצרנית – "לֹא נחתם עליהם גזר דינם עד שפשטו ידיהם בגזל"¹². רגישות ההלכה לרכוש הפרטי מגיעה עד כדי דיון אם מותר לאדם "להציל עצמו בממון חברו", ובכל מקרה נפסק שהעושה זאת חייב לשלם לחברו

⁷ רעיון דומה אפשר למצוא בנפש החיים, שער ראשון, פרק ג'.

⁸ ויקרא, פרק יט, פסוק יא.

⁹ שם, פסוק יג.

¹⁰ שמות פרק כ, פסוק יד.

¹¹ שם, פרק כב, פסוק ו.

¹² תלמוד בבלי, מסכת סנהדרין, דף קח עמוד א.

מן היפה שבנכסיו.¹³ השו"ע מתבטא בחריפות רבה על הגזול: "כל הגזול את חברו, אפילו שוה פרוטה, כאילו נוטל נפשו".¹⁴ דוגמה נוספת דרכה אפשר לראות את הרגישות לרכוש האדם, היא בהלכות קריאת שמע:

תנו רבנן: האומנין קורין בראש האילן ובראש הנדבך, ומתפללין בראש הזית ובראש התאנה, ושאר כל האילנות - יורדים למטה ומתפללין. ובעל הבית - בין כך ובין כך יורד למטה ומתפלל, לפי שאין דעתו מיושבת עליו.

(תלמוד בבלי, מסכת ברכות, דף טז עמוד א)

רש"י במקום מפרש מדוע הגמרא הקלה באומנין (הפועלים), שיכולים לקרוא את שמע ולהתפלל על חלק מהעצים, בניגוד לבעל הבית עצמו הצריך לרדת מהעץ להתפלל:

לפי שאין דעתו מיושבת עליו - מבעתותו, ואם הקלו אצל פועלים מפני בטול מלאכה, לא הקלו אצל בעל הבית.

(רש"י, שם)

הקב"ה, החפץ לראות את העולם אשר ברא מתפתח, נותן לאדם את החירות המוחלטת (בין השאר בקנייניו), מתוך אמונה שהאדם ינצל את אותה חירות לפיתוח העולם בדרכו האינדיבידואלית.

הרב קוק זצ"ל ביטא היטב את הקשר בין "צלם האלוהים" לחירותו של האדם:

שהאדם נברא בצלם אלוהים זה הוא יסוד התורה. עיקר הצלם הוא החופש הגמור שאנו מוצאים באדם, שעל כן הוא בעל בחירה. ולולא הבחירה לא היה מקום לתורה.

(הרב קוק, לנבוכי הדור, פרק א)

מילותיו של הרב קוק הן דוגמה נוספת לכך שפגיעה בחירותו של האדם – וחירות, זו כוללת, כפי שהסברנו, את קניינו הפרטי - היא פגיעה ב"צלם האלוהים" שלו, פגיעה ביעוד האנושות.

¹³ שולחן ערוך, חושן משפט, הלכות מאבד ממון חברו בידים ומוסר ומלשין, סימן שפח סעיף ב. ¹⁴ שם, הלכות גזילה, סימן שנט סעיף ג.

עושר כדבר חיובי

עושר, ע"פ התפיסה שהוצגה לעיל, הינו דבר חיובי ומבורך, שכן הוא תוצאה של מאמצי האדם והצלחתו. הגמרא ערה לכך, ומכניסה את העושר כקריטריון להשראת שכינה: "אין השכינה שורה אלא על חכם גבור ועשיר ובעל קומה"¹⁵. במקום אחר כותבת הגמרא את מעלתו של אותו אדם, שהתאמץ ונהנה מפרות מאמציו: "גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא שמים"¹⁶. בניגוד לעושר, אפשר לראות את העוני כדבר שלילי:

"אין לך מדה קשה מן העניות, שכל מי שהוא מדוקדק בעניות כאלו דבוקין בו כל יסורים שבעולם וכאלו באו עליו כל הקללות שבמשנה תורה. ואמרו רבותינו אלו נתקבצו כל יסורין לצד אחד והעניות לצד אחד, העניות מכרעת לכולן"

(שמות רבה (וילנא), פרשת משפטים, פרשה לא)

רבי עקיבא מזהיר את בנו, רבי יהושע, שיתרחק ככל האפשר מחיים על חשבון האחר (וכנראה גם מדרבן אותו לעבודה יצרנית), גם אם זה בא על חשבון עולמו הדתי: "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות"¹⁷.

השו"ע קיצוני אף יותר בעניין ואומר - "לעולם ירחיק אדם עצמו מהצדקה ויגלגל עצמו בצער"¹⁸. בנוסף, האדם מוזהר שלא ייתן יותר מדי לצדקה, שמא יהפוך לעני בעצמו. אפשר לראות זאת בדבריו החריפים של הרמב"ם בסוף ספר הפלאה:

לעולם לא יקדיש אדם ולא יחריס כל נכסיו, והעושה כן עובר על דעת הכתוב שהרי הוא אומר מכל אשר לו ולא כל אשר לו כמו שבארו חכמים, ואין זו חסידות אלא שטות שהרי הוא מאבד כל ממונו ויצטרך לבריות, ואין מרחמין עליו, ובזה וכיוצא בו אמרו חכמים חסיד שוטה מכלל מבלי עולם, אלא כל המפזר ממונו במצות אל יפזר יותר מחומש, ויהיה כמו שצונו נביאים מכלכל דבריו במשפט בין בדברי תורה בין בדברי עולם, אפילו בקרבנות שאדם חייב בהן הרי חסה תורה על הממון ואמרה שיביא כפי מסת ידו, קל וחומר לדברים שלא נתחייב בהן אלא מחמת נדרו שלא ינדור אלא כראוי לו שנאמר איש כמתנת ידו כברכת ה' אלוהיך אשר נתן לך.

(משנה תורה, הלכות ערכין וחרמין, פרק ח הלכה יג)

¹⁵ תלמוד בבלי, מסכת שבת, דף צב עמוד א.

¹⁶ שם, מסכת ברכות, דף ח עמוד א.

¹⁷ שם, מסכת פסחים, דף קיב עמוד א.

¹⁸ שולחן ערוך, יורה דעה, הלכות צדקה, סימן רנה סעיף א. בסעיף ב הוא משבח את האדם שמצטער ואינו נוטל מן הצדקה: "כל מי שצריך ליטול ומצער עצמו ודוחק את השעה וחי חיי צער כדי שלא יטריח על הצבור, אינו מת עד שיפרנס אחרים, ועליו הכתוב אומר: ברוך הגבר אשר יבטח בה" (ירמיה, פרק יז, פסוק ז).

צדקה

לאור דאגתה של התורה לעני, רבים מאמינים שהתורה מחזיקה בתפיסת עולם הדומה לערכי הסוציאליזם. לכאורה הצדק עמהם, שהרי התורה מתערבת בכלכלה של האדם למען העני, לדוגמה: צדקה, שמיטה, יובל וכו'. בשורות הבאות אסביר מדוע לדעתי נקודת המוצא של התורה שונה לחלוטין.

כאשר אנו באים לדון במצוות הצדקה, עלינו לצאת מנקודת מוצא על פיה התורה משתדלת להעניק לאדם את החירות להתפתח ולכן היא שומרת על קנייניו. כפי שהוצג לעיל. למעשה, רק על ידי נתינת החירות והאחריות המוחלטות לאדם, ניתן יהיה לתבוע ממנו תביעות מוסריות. אי אפשר לתבוע מהאדם לנהוג באופן מסוים אם אין לו את יכולת הבחירה. דוגמה מצוינת לכך הן שבע מצוות בני נוח, שמהוות – מעבר לחופש המוחלט – מצפן מוסרי לאנושות כולה. בנוסף, עם ישראל קיבל מצוות רבות כאשר לא מעט מהן נוגעות לתחום המוסרי, כגון: כיבוד אב ואם, איסור חסימת שור בדישו, איסור לקיחת שוחד וכו'. אחת מן המצוות היא מצוות הצדקה.

נבאר קודם את המילה "צדקה" ומה המשמעות שלה. הרמב"ם בסוף החלק השלישי של "מורה נבוכים" כותב כך:

הביטוי **צדקה** גזור מן הצדק, והוא "אלעדל"¹⁹. צדק הוא לספק לכל מי שיש לו זכות את מה שמגיע לו, ולתת לכל נמצא מן הנמצאים בהתאם למה שהוא ראוי לו. אך בספרי הנבואה, החובות המוטלות עליך כלפי זולתך – כאשר קיימת אותן – אינן קרויות **צדקה** בהתאם למשמעות הראשונה, מפני שאם אתה משלם לשכיר את שכרו או פורע את חובך אין זה נקרא **צדקה**. אבל החובות המוטלות עליך כלפי זולתך בגלל מידת **אופי טובה**, כגון איחוי שברו של כל בעל, הן קרויות צדקה. (מורה נבוכים, חלק ג פרק נג, תרגום מיכאל שוורץ)

הרמב"ם מסביר, שהביטוי "**צדקה**" מגיע מהביטוי "**צדק**", אך מבחין בהבדל יסודי ביניהם - צדק: חובה שלי לזולת שאינה תלויה ברגשותיי או ברצוני הטוב [שכר לעובד או החזרת חוב]. צדקה: חובה מוסרית המוטלת עלי, שנובעת ממידת החסד שבי ומטוב הלב שלי.

¹⁹ العدالة

הבדל זה מתבטא ביסוד הצדקה עצמה. מצוות הצדקה אינה חוב ממוני שהעני יכול לדרוש מהאדם, אלא חובה הלכתית של האדם. כמו שחייב אדם ליטול לולב או לתקוע בשופר (ובית דין יכול לאכוף זאת²⁰), כך גם מצווה לתת צדקה.²¹ חשוב להדגיש, שהרמב"ם רואה את הצדקה כאמצעי לגרום לעני להפסיק להיות תלוי באחרים ולקחת אחריות על עצמו:

שמנה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו, מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שמך ונותן לו מתנה או הלואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול, ועל זה נאמר והחזקת בו גר ותושב וחי עמך כלומר החזק בו עד שלא יפול ויצטרך.

(משנה תורה, הלכות מתנות עניים, פרק י הלכה ז)

גם מוקד השמיטה והיובל אינו בהכרח מוקד "חברתי" כפי שנוטים להציגו. מוקד השמיטה הוא "שבת הארץ [ישראל]" ולא ההפקר לעניים, שהרי אם המוקד היה הנתינה לעניים היה עדיף שהאדם יזע ויקצור ויפקיר את התוצר לעניים. ביובל המוקד הוא הדגשת הבעלות של הקב"ה על ארץ ישראל "והארץ לא תמכר לצמתת כי לי הארץ".²² עוד ראייה לכך שהמוקד אינו "חברתי", אלא הדגשת הייחוד של א"י, היא העובדה שמצוות אלו מתקיימות רק בארץ. אם המוקד היה העניים, מן הראוי היה שמצוות אלו היו מתקיימות גם בחו"ל.

מדינה וכלכלה²³

יש שיאמרו, שזכותה של המדינה לדאוג לרווחת אזרחיה העניים על חשבון אזרחיה האמידים. לדעתי, לא רק שהתורה לא מורה על הקמת גוף ממלכתי שיראג לכך, אלא היא מתנגדת אליו בתוקף. תחילה נראה את סמכויותיו הממוניות של המלך ויעוד תפקידו:

²⁰ ראה לדוגמה בתלמוד בבלי, מסכת כתובות, דף פו עמוד א.
²¹ זו אחת הסיבות שהלכות "מתנות לעניים" ברמב"ם מופיעות בספר זרעים ולא בספר נזיקין, קניין או משפטים ו"הלכות צדקה" בשו"ע מופיעות בחלק "יורה-דעה" ולא בחלק "חושן-משפט". להרחבה עיין במאמרו של יאיר טיקטין "צדק חלוקתי במשנת הרמב"ם", אביע גיליון 19.

²² ויקרא, פרק כה, פסוק כג.

²³ הפסקה מדברת על איך ראוי בעיניי שהמדינה תנהל מבחינה כלכלית, ולא על שאלת סמכות המדינה בפועל בעניינים כספיים או בעניינים אחרים. דיון על סמכותה של המדינה נידון רבות במאמרים אחרים ואין מאמר זה נועד לתת תשובה לשאלה חשובה זו.

רשות יש למלך ליתן מס על העם לצרכיו או לצורך המלחמות, וקוצב לו מכס ואסור להבריח מן המכס, שיש לו לגזור שכל מי שיגנוב המכס ילקח ממנו או יהרג שנאמר ואתם תהיו לו לעבדים, ולהלן הוא אומר יהיו לך למס ועבדוך, מכאן שנותן מס וקוצב מכס ודיניו בכל אלו הדברים וכיוצא בהן דין, שכל האמור בפרשת מלך מלך זוכה בו.

(משנה תורה, הלכות מלכים, פרק ד הלכה א)

לפי הרמב"ם, הסמכות הממונית של המלך מצומצמת לצרכיו האישיים ולצרכי מלחמה. אין זכות למלך להפקיע את נכסי עמו למען העניים.²⁴ היחידים שיכולים לכפות את האדם לתת צדקה הם גבאי הצדקה הקהילתית [וגם אז - רק מפני שכופין אדם לקיים מצוות עשה²⁵]. לדעתי, הסיבה שקופת הצדקה נמצאת בידי הקהילה ולא בידי המלך היא בשביל למנוע את הניכור שבין הנותן למקבל. בזמן שהקופה מנוהלת ע"י הקהילה, חבריה חשים חמלה לגבי חבריי הקהילה העניים ובכך הנתינה באה ממקום אמתי ואוהב תוך אמפתיות למצבם. בניגוד לכך, כאשר קופת הצדקה עוברת לידיים ממלכתיות אין קשר בין הנותן למקבל ואין באמת למקום לחסד אמיתי.²⁶

אפשר לראות את תיאור חוויותיו של יהודה הראל, מייסד וחבר קיבוץ "מרום גולן", על אופי הנדיבות שהתקיימה בקיבוץ טרם הופרט:

חבר קיבוץ לא נדרש כמעט אף פעם למעשה מוסרי או להחלטות ערכיות שהוא בעצמו חייב לשלם את מחיריהם או לשאת בתוצאותיהם. מוסדות הקיבוץ היו אחראיים לעזרה הדדית, לערבות הדדית ולעזרה לחבר במצוקה. אפילו תרומות לארגונים נדבניים (פילנתרופיים) חיצוניים ותשלומים אישיים של מס חבר למפלגה נעשו במוסדות הקיבוץ ועל חשבון קופת הקיבוץ. כאשר היו פונים בבקשת תרומה לארגון נדבני או לאדם במצוקה, הוא היה משיב: "הקיבוץ כבר תרם"; כאשר חשבו החברים שצריך לעזור לחבר במצוקה או לתרום למטרה חשובה, כמו קליטת עלייה, החליטו באספה שהקיבוץ (ולא הם!) יגייס

²⁴ אפשר לראות זאת גם בדיני "מורד במלכות" בפרק הקודם במשנה תורה: "כל המורד במלך ישראל יש למלך רשות להרוגו.... אבל לא יפקיר ממון ואם הפקיר הרי זה גזל" (רמב"ם, הלכות מלכים, פרק ג הלכה ח).

²⁵ עיין הערה 20.

²⁶ או בלשונו של הכלכלן היהודי, זוכה פרס הנובל, מילטון פרידמן - "האומה אינה יכולה לגלות שום נדיבות כלפי מישוהו. רק אנשים יכולים לגלות נדיבות. נדיבות היא מידה אנושית של יחידים, ואינה מידה של קולקטיבים. שום מידה של נדיבות אינה מעורבת בכך כשאני מטיל עליך לשלם מסים כדי לסייע לי. אין בכך כל נדיבות" (מתוך הספר - "ביטוח לאומי: אוניברסלי או סלקטיבי", 1972, וילבור כהן ומילטון פרידמן).

לעזרה. אפילו נסיעה לבית החולים לבקר חבר חולה הייתה מתפקידיה של ועדת הבריאות. חבר שנסע לנחם אבלים או ללוויה- דאג לחייב בהוצאות הנסיעה את הוועדה המתאימה בקיבוץ... כאשר הופרט הקיבוץ התבררה הפגיעה הקשה של השיטה במוסריותם של החברים. הם סירבו לשלם מסים למפלגה, התקשו בעזרה פשוטה מכיסם לחבר במצוקה, התקשו לתרום למוסדות נדבניים ותבעו תשלום כספי עבור כל התנדבות פשוטה. רק בתהליך איטי השתוותה נכונות התרומה וההתנדבות של חברי הקיבוץ המופרט לאלה המקובלים סביבו.²⁷

במובן הזה, לא רק שהנתינה מתוך חסד נפגעת, אלא גם האחריות לקופה עצמה נפגעת, שכן יש כאלה שמרשים לעצמם לקחת ממנה גם כשהם לא צריכים, ובכך הסיכוי לשחיתות עולה. דוגמה מצוינת לכך היא מוסד "הביטוח הלאומי". "הביטוח הלאומי" מבטח את האזרחים במקרים של תאונות עבודה, נכויות, הבטחת הכנסה וכו'. "הביטוח הלאומי" פועל, אפוא, כסוג של קופת צדקה ממלכתית. האם הציבור מרגיש אחריות כלפי הביטוח הלאומי, או שמא מנסה "לדפוק" אותו ו"לעשות קופה"?²⁸ האם כאשר אדם מפריש סכום לביטוח הלאומי הוא מרגיש את אותה הרגשת חסד ואמפתיה כשהוא נותן לעני מהקהילה שלו או לקבצן ברחוב? לא לחינם נפסק להלכה שהצדקה מתחילה מהמעגלים הקרובים של האדם: משפחתו, עניי עירו וכו'.²⁹ רק צדקה הבאה מתוך תחושת חיבור אל האחר, אהבה אמיתית והשתתפות בצערו, מקיימת את מטרתה.

בשולי הדברים

ראינו שהתורה רואה בקניין הפרטי ערך בסיסי, שעל גביו מושגת תפקידו של האדם כישות מתפתחת ויוצרת, ובכך בא לידי ביטוי "צלם האלוהים" שלו

²⁷ יהודה הראל, **להפריט**, עמ' 256.

²⁸ יעידו על כך חברות כמו "זכותי" או "לבנת פורן" שעוזרות לאנשים להוציא כסף מהביטוח הלאומי, אולי ברוב הפעמים בצדק, אבל כשהופכים את העיסוק סביב קופת הצדקה למסחר זה לא נראה טוב. דבריו האירוניים של הכלכלן הצרפתי פרידריק באסטייה (1801-1850) בספרו "המדרינה" מתארים בצורה טובה מציאות זו- "המדרינה היא פיקציה גדולה, שכולם רוצים להיות באמצעותה על חשבונם של כל האחרים".

²⁹ רמב"ם, הלכות מתנות עניים, פרק ז הלכה יג; שולחן ערוך, יורה דעה, הלכות צדקה, סימן רנא סעיף ג.

וערכים כמו חירות "ובחירה חופשית". התורה רואה בחומרה רבה את ניסיונות הפגיעה ברכושו של האדם ולכן מגנה עליו ע"י חוקים שונים. עוד ראינו, שהעושר הינו דבר חיובי המהווה מעלה לאדם, בניגוד לעוני, שהחכמים רואים בו דבר שלילי שהאדם צריך להתרחק ממנו. הבחנו בין הצדק לצדקה, ועסקנו בכך שמעלת הצדקה מתגלה דווקא כשהיא באה ממקום אוהב, כן ואמתי, ולא מתוך כפייה. לצערי השיח החברתי היום חוטא בגישתו אל הצדקה ורוצה למסד אותה ע"י חוקים שיערערו על זכות הקניין כזכות יסוד, ובכך לעקור את החסד והחמלה אל העני ע"י כפייה וניכור. על כן, מוטל עלינו לנסות ולשנות שיח זה.

אסיים במילותיה של ראשת ממשלת אנגליה מרגרט תאצ'ר³⁰:
"אנו רוצים חברה המקנה לאנשים את החופש לבחור, לטעות, לחוש חמלה ונדיבות; זוהי כוונתנו במונח חברה צודקת- לא חברה שבה המדינה אחראית על כל דבר, ואיש אינו אחראי על המדינה".

³⁰ מתוך נאום שנשאה באוניברסיטת ציריך, שוויץ בתאריך 14 במרץ 1977.